

ӨОЖ 81'23:81'27

ГТАХР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.018>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ПОЛЯК ҰЛТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР: ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРҒА БЕРІЛГЕН РЕАКЦИЯЛАР НӘТИЖЕЛЕРІ НЕГІЗІНДЕГІ ІЗДЕНІС

*Назарова Ә.Ж.¹, Фазылжан А.М.², Асабаева А.М.³

*¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университет
Алматы, Қазақстан

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

³әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала тілдік сана ұғымын ұлттық санамен өзара тығыз байланыста қарастырып, қазақ және поляк ұлттары өкілдерінің туыстық және гендерлік концепттерді қабылдау ерекшеліктерін айқындауға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – әртүрлі лингвомәдени қауымдастықтарға тән дүниетанымдық ерекшеліктердің тілдік санада қалай көрініс табатынын еркін ассоциативті эксперимент әдісі арқылы анықтау және салғастырмалы тұрғыда талдау. Зерттеу барысында тілдік сана теориясына қатысты ғылыми еңбектерге сүйенген теориялық талдау, еркін ассоциативті эксперимент, сондай-ақ алынған нәтижелерді интерпретациялау мен салғастырмалы-талдамалық әдістер қолданылды. Экспериментке қазақ және поляк ұлтының өкілдері қатыстырылып, «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек» сияқты базалық түрткісөздерге (ассоциативті эксперименттегі стимул-сөздерге) берілген ассоциативті реакциялар салыстырылды. Зерттеу нәтижелері қазақ тілдік санасында туыстық атаулардың көбіне отбасы, тәрбиелік құндылықтар, дәстүр мен ұрпақ жалғастығы ұғымдарымен байланысатынын, ал поляк тілдік санасында жеке тұлға, дербестік, өзіндік әрекет және индивидуалдық қасиеттерге қатысты ассоциациялардың басым екенін көрсетті. Гендерлік концепттерді талдау қазақ тілінде әйел бейнесінің аналық мейіріммен, отбасының ұйытқысы ретіндегі рөлімен, ал еркек бейнесінің күш, қорғаушы және жауапкершілік ұғымдарымен сабақтасатынын анықтады, ал поляк тілдік санасында әйел бейнесі тәуелсіздік, сұлулық және өзін-өзі дамытатын жеке тұлға ретінде концептуалданатынын байқалды. Зерттеу нәтижелері тіл мен мәдениет, тілдік сана мен ұлттық құндылықтар арасындағы өзара байланысты нақты тілдік деректер негізінде дәлелдеп, мәдениетаралық коммуникация үдерістерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақаланың ғылыми маңыздылығы тілдік сана мен концептология мәселелерін салғастырмалы аспектіде дамытуымен айқындалса, практикалық маңыздылығы алынған тұжырымдарды лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, шет тілін оқыту және мәдениетаралық қарым-қатынас салаларында қолдану мүмкіндігімен сипатталады.

Тірек сөздер: психолингвистика, тілдік сана, ұлттық сана, туыстық атаулар, гендерлік лингвистика, қазақ ұлты, поляк ұлты, салғастырмалы талдау

Кіріспе

Тілдік сана ұғымының анықтамасына қатысты ғылыми әдебиетте әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Н.В. Уфимцева тілдік сананы «әлемнің бейнесі» деген терминмен пара-пар қарайды, ал басқа зерттеушілер «әлемнің тілдік бейнесі» деген терминді қолдануды ұсынады [1, 115 б.]. Біздің пайымдауымызша, бұл ұғымды жинақтап, «дүниетаным» деген бір сөзбен де беруге болады.

Психолингвистикалық еңбектерде тілдік сана концепциясы өткен ғасырдың 90-жылдарында Е.Ф. Тарасовтың бастамасымен қолданысқа енді. Іс жүзінде бұл термин алғаш рет IX Бүкілодақтық психолингвистика симпозиумында (Мәскеу, 1988) нақты атау ретінде пайда болды. Белгілі бір ұлт өкілінің санасын сипаттай отырып, оны бірнеше бөлікке бөлуге болады: перцептивті, концептуалды және процессуалды [1, 117 б.]. Осы негізде айта кету керек, тілдік сана мен ұлттық сана бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірінсіз өмір сүре алмайды. Өйткені тілдік сана бір адамға тән болса, ол адам белгілі бір ұлттың өкілі екені белгілі. Сонда бір адамның тілдік санасын зерттеу кезінде, ондай бір ұлтқа жататын бірнеше адамды топтастырып ассоциативті зерттеу жүргізетін болсақ, соңында бір ұлттың ұлттық санасы айқындалады. Осылай ұлттық сананы зерттеу мәдениаралық келіспеушіліктердің алдын алуға көмектеседі. Өйткені әр ұлттың мәдениетінде өзіне тән әртүрлі өзгешеліктер болатыны белгілі. Ол тіл арқылы көрініс табады. Мысалы бір сөз бір ұлттың санасында бір мағына беріп, басқа ұлттың санасында басқаша мағына беруі мүмкін. Ұлттың санасын зерттеу осындай айырмашылықтарды анықтауға көмектеседі.

Е.Ф. Тарасов тілдік сананы «тілдік белгілер арқылы сырттай бейнеленген сана бейнелері» деп анықтайды [2, 36 б.]. Е.Ф. Тарасов психолингвистердің лингвистерден айырмашылығы осында деп санады. Яғни сөзді тек мағына тұрғысынан ғана емес, «сана бейнесі» немесе «сананың көрінісі» деп қарастырудың артықшылығы көп екенін айтты, өйткені сол арқылы сөйлеушілердің бейсаналық білімін де көруге болатынын айтты. Тілдік сана басқа мәдениетті өзінің объективті, әрекеттік және психикалық түсіну құралы ретінде, сондай-ақ өз мәдениетін түсіну құралы ретінде қарастырыла бастады.

Сонымен, «тілдік сана» дегеніміз не? А.А. Леонтьевтің пікірінше, әлемдік философиялық, психологиялық және лингвистикалық әдебиетте тіл мен сананың арақатынасында бір-бірін теріске шығаратын екі көзқарасты табуға болады. Сананың бірлігі объективті мағына береді, ал тіл сөз формасындағы мағыналар жүйесі ретінде түсініледі. Сондықтан, А.А. Леонтьев «тілдік сана» термині тіл білімінің дәстүрлі пәні ретінде тілді тікелей көрсетпейді, ол – сыртқы мағыналар жүйесі екенін айтады. А.А. Леонтьевтің пікірінше, әлемнің бейнесі – адам психикасындағы

объективті дүниенің объективті мағыналарымен және соған сәйкес танымдық схемалармен делдалды және саналы рефлексияға бейім бейнесі әрі ол «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымынан да, «әлемнің когнитивті бейнесі» ұғымынан да ерекшеленеді. Әлемнің бейнесі индивидуалды болуы мүмкін, сондықтан ол жеке мағыналар арқылы жүзеге асады немесе ол әртүрлі адамдар әлемінің көзқарасындағы ортақ белгілерді сипаттайтын инвариантты болуы мүмкін, содан кейін ол өзара байланыста болады. А.А. Леонтьев ерекше инвариант ретінде «ұлттық мәдениет» пен «ұлттық психологияның» ерекшеліктерімен корреляцияланған дүние бейнесін анықтайды [3, 297-298 б.]. Ал бұл әр халықтың дүниетанымын түсінудің негізі – өзіне тән объективті мағыналар жүйесі, яғни әлеуметтік стереотиптер мен танымдық схемалар. Демек, адам санасы әрқашан этникалық тұрғыдан анықталады, бір халықтың әлемге көзқарасын басқа халықтың мәдениетінің тіліне «қайта кодтау» арқылы жай ғана аударуға болмайды. Осылайша, сананың сыртқы мәдени кондициясына баса назар аударылады.

Бұл пікірді Е.Ф. Тарасов та қолдайды. Е.Ф. Тарасов білімнің үш түрін анықтап, перцептивті білімді талдай отырып, осыған байланысты перцептивті эталон ұғымын қарастырады. Автор перцептивті стандарттар белгілі бір этникалық мәдениетте қабылданған іс-әрекет белгілерінің әсерінен қалыптасады дейді, осылайша ұлттың танымында стандарттар мен стереотиптер қалыптасады, ал таным процесі әрқашан мәдени түрде шартталған деген қорытындыға келді [2, 35-36 б.].

Осы мәселеге байланысты отандық зерттеушілердің ішінен А.А. Шаяхметова өзінің монографиясында былай деп қорытты: «Тілдік сана – бұл адамның өмір сүруінің өзгерген түрі, адамның әлеуметтік-мәдени тәжірибесін және оның ұлттық-мәдени түсінігін вербализациялау тәсілі, оған материалды (тілдік білім, сана субстраты ретінде), идеал ұғымдар (психикалық жағдайлар, семантика), әлеуметтік-мәдени тәжірибе (әлем туралы білімдер), менталдық қызмет барысында жүзеге асатын аспектілер кіреді» [4].

Осы орайда мақалада жиі қолданылатын «түрткісөз» терминін нақтылай кету қажет. Түрткісөз (орыс тіліндегі «слово-стимул», ағылшын тіліндегі «stimulus word») – ассоциативті экспериментте респондентке ұсынылатын және оған ойға алғаш келген сөзбен (реакциямен) жауап беру сұралатын сөз. Бұл терминді осылай атауымыздың себебі – «түрткі» сөзі «стимул» сөзінің қазақша баламасы болғандықтан, ең тиімдісі «түрткісөз» деп атау болды. Мақалада «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек» сияқты туыстық атаулар дәл осындай түрткісөз ретінде қолданылып, оларға респонденттер берген жауап-реакциялар талданады.

Тіл мен сананың байланысы – лингвистика, когнитивті ғылым, психология, философия және нейробиология сияқты түрлі пәндерді қамтитын кешенді зерттеу саласы. Бұл тақырып бойынша әлемдік лингвистикадағы талқылаулар 1930 жылдардан басталды, ал қазіргі уақытта психолингвистика мен когнитивті лингвистиканың, соның ішінде тілдік сана мәселелерінің өзектілігі арта түсуде. Қазақстандық психолингвистика

саласындағы зерттеулерде негізінен ассоциативтік әдіс пайдаланылып, қазақ ұлтының дүниетанымын қалыптастыратын концептілер, мәдениетаралық коммуникация мәселелері және әртүрлі этностардың менталитеттік ерекшеліктері зерттеу нысанына айналды.

Қазақстанда тілдік санаға арналған зерттеулердің бастауында Н.В. Дмитриуктің үлесі зор: оның басшылығымен 1978 жылы алғашқы «Қазақ-орыс ассоциативті сөздігі» (ҚОАС) жасалды. Тәуелсіздік жылдарында, 2014 жылы, гендерлік ерекшелікті ескере отырып жасалған екінші «Қазақ тілінің ассоциативті сөздігі» (ҚАС) жарық көрді. А.А. Шаяхметова өзінің монографиясында тілдік сана мен ұлттық сана мәселелерін жан-жақты талдаса [4], 2024 жылдан бастап А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты аясында Қазақстанның 5 өңірін қамтитын, 1000 түрткісөзден тұратын ауқымды еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді («BR 21882227: Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» БНҚ жобасы аясында), оның нәтижесі жаңа ассоциативті сөздік түрінде жарық көрді. Ұлттық ассоциативтік сөздіктерді құрастырудың лингвистикалық қағидалары да арнайы зерттеу нысанына айналды [5].

Сонымен қатар, осы тақырыпта елімізде соңғы бес жылдықта қалам сілтеп зерттеу жүргізіп жүрген докторант-зерттеушілерді де байқауға болады [6].

Ресей лингвистикасында тілдік сананы ассоциативті-вербалды тұрғыда зерттеу дәстүрі әлдеқайда ерте қалыптасқан және бүгінде де жетекші орында тұр: онда әр аймақ пен әлеуметтік топқа арналған жүздеген ассоциативті сөздік жарияланған, олардың ішінде ең ауқымдысы – Ю.Н. Караулов және басқалар құрастырған, шамамен 6000 түрткісөз бен 12000-ға жуық респондентті қамтыған «Орыс ассоциативті сөздігі» (РАС) [7]. Н.В. Уфимцева атап көрсеткендей, бұл сөздікте тілдік сана мәселесіне осы дәстүр аясында жан-жақты әрі толыққанды теориялық негіздеме берілген [1].

Осы тұста тілдік сана мен ұлттық сананың байланысын тереңірек қарастыру маңызды, өйткені олар бір-бірімен тығыз байланысты, себебі тіл мен ұлттың мәдениеті, дәстүрлері және дүниетанымы бір-бірімен өзара әрекет етеді. Тіл – бұл ұлттың өзіндік ерекшеліктерін, тарихи тәжірибесін, мәдениетін сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін негізгі құрал. Ұлттық сана тіл арқылы қалыптасады және әрбір ұлттың дүниеге деген көзқарасын, өзін-өзі тануын көрсетеді.

Ұлттық сана – бұл белгілі бір ұлттың қоғамы мен мәдениетінің негізінде қалыптасқан тарихи, әлеуметтік және рухани құндылықтарды түсіну, қабылдау және бағалау жүйесі. Тіл осы дүниетанымды жеткізетін басты құрал ретінде әрекет етеді. Әр ұлттың тілінде оның мәдениетінің, тарихының, дінінің, әдет-ғұрыптарының іздері көрініс табады. Мысалы, қазақ тілінде «жер», «туған жер», «қонақ» деген сөздерге ерекше мағына беріледі, себебі бұл ұлттың дүниетанымында осы ұғымдар терең философиялық мәнге ие.

Тіл – бұл ұлттың өзіндік бірегейлігінің көрінісі. Тілі арқылы ұлт өзінің тарихи жолын, ұлттық құндылықтарын, дәстүрлерін сақтап, басқа ұлттардан ерекшеленеді. Тілдік сана арқылы әр адам өзінің ұлтына тән ерекшеліктерді, нормаларды және құндылықтарды сезінеді. Ұлттың тілі сол ұлттың тарихын, мәдениетін және өзіндік ерекшелігін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады.

Ұлттық сана тілдің әрбір аспектісі арқылы дамиды: тілдегі метафоралар, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, тілдің құрылымдық ерекшеліктері – барлығы да ұлттық болмыс пен дүниетанымның айқын көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, тіл ұлттық бірлікті сақтауға, ұлттың өзіндік ерекшелігін сезінуге көмектеседі.

Тіл мен ұлттық сана бір-біріне үнемі ықпал етіп отырады. Бір ұлттың тілін жақсы меңгеру сол ұлттың мәдениеті мен тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тілін үйренген адам қазақ халқының салт-дәстүрлерін, дүниетанымын, қоғамдағы орнықты қағидаларын көбірек түсінеді. Осылайша, тілдің өзектілігі мен маңызы артады, ұлттық сананың дамуына септігін тигізеді.

Жаһандану мен мәдени ықпалдың артуы тілдік сана мен ұлттық сананың арасында кейбір өзгерістерге әкелуі мүмкін. Кейбір ұлттарда шетелдік тілдердің кең таралуы ұлттық тілдің және тілдік сананың әлсіреуіне себеп болуы мүмкін. Бұл жағдай ұлттық санаға да әсер етеді, себебі тілдің өзгеруі ұлттың өздігінен ерекшелену сезімін әлсіретуі мүмкін. Дегенмен, тіл мен ұлттық сана тығыз байланысқандықтан, ұлттық тілдің сақталуы және дамуы ұлттық бірегейліктің негізі болып қала береді.

Тілдік сана мен ұлттық сана арасындағы байланыс адамның өз ұлтына, мәдениетіне, тарихына деген көзқарасын қалыптастырады. Тіл ұлттық мәдениетті сақтап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді, ал ұлттық сана тіл арқылы ұлттың өзіндік ерекшеліктерін, құндылықтарын танып-білуге мүмкіндік береді. Осылайша тіл мен ұлттық сана бір-бірін толықтырып, ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Тілдік сананы зерттеу әдістерінің ішінде төмендегі әдістерді бөліп көрсетуге болады: семантикалық дифференциал әдісі, аяқталмаған сөйлемдер әдісі, ассоциативті эксперимент әдісі. Осы әдістердің ішінен ең тиімдісі ретінде ассоциативті эксперимент әдісін атауға болады, төменде осы әдіске кеңірек тоқталамыз.

Ассоциативті эксперимент тілдік сананы зерттеу әдісі ретінде алғашқы жобалау әдістерінің бірі болып табылады. Ассоциативті эксперимент – тілдік сананы сыртқа шығару тәсілдерінің бірі, өйткені сананы тікелей зерттеу мүмкін емес, ол көзге көрініп, қолға ұсталынатын нәрсе емес. Ассоциативтік эксперимент – адамның тілдік санасы мен әлем туралы субъективті түсініктерін анықтауға мүмкіндік беретін психолингвистикалық зерттеудің маңызды әдістерінің бірі. Тілдік сана белгілі бір қауымдастықтың мәдени, менталдық ерекшеліктері мен құндылықтарын бейнелейтін

менталдық образдар жүйесі болғандықтан, оны зерттеу арқылы этностың дүниетанымы мен ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тануға болады. Осы тұрғыдан алғанда, еркін ассоциациялар сана мазмұнының тікелей көрінісі ретінде әртүрлі тілдік және мәдени қауымдастық өкілдерінің әлемді қабылдау ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді [8, 567 б.].

Эксперименттің өзі белгілі бір стимулға олардың ассоциацияларын (реакцияларын) анықтау үшін қандай да бір ортақтықпен (кәсібі, тілі, тұрғылықты жері және т.б.) біріктірілген респонденттердің сауалнамасын қамтиды. Зерттеу пәні сана бейнелерінің сапаларын сипаттауға мүмкіндік беретін ассоциативті өрістерді жасайтын респонденттердің тікелей реакциялары болып табылады. Н.В. Уфимцеваның пікірінше, түрткісөздің ассоциативті өрісі адамның сөздік жадының фрагменті ғана емес, сонымен қатар белгілі бір этностың «орташа» тасымалдаушысының санасында бейнеленген әлем бейнесінің фрагменті болып табылады, белгілі бір мәдениет, оны бағалау жүйесі және стереотиптер жүйесі де көрініс табады [1, 117 б.].

Эксперимент нәтижесінде қалыптасқан ассоциативті өріс ядросын (ең жиі болатын реакциялар) және жекелеген (бір реакциялар) пікірлерді ажыратуға болады. Зерттеушілердің назарын аударатыны – ассоциативті өрістің өзегі. Мұндай бөліністер эксперименттің мақсаттарына және реакциялар санына да байланысты екенін атап өткен жөн.

Ассоциативті эксперимент әртүрлі мәдениет өкілдерінің сөздің астарындағы сана бейнесінің мазмұндық жүйелілігін ашуға мүмкіндік береді, сол арқылы сөздің бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Демек, тілдік сана өзінің де өзгенің де мәдениетін тану құралы бола алады.

Ассоциативтік эксперимент нәтижесінде қалыптасатын ассоциативтік өріс тілдік сананың әлемнің концептуалдық бейнесін қалыптастыруға қатысатын когнитивтік құрылымы болып табылады. Оның семантикалық құрылымын, соның ішінде ассоциативтік реакцияларды белгілі бір мағыналық аймақтарға топтастыру арқылы тіл иелерінің қоршаған әлем туралы білімдері мен түсініктерін реконструкциялауға болады. Сондықтан ассоциативтік эксперимент деректері әртүрлі этнос өкілдерінің тілдік санасын салыстырып, олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтаудың тиімді эмпирикалық негізі болып саналады [8, 567 б.].

Осы жерде ассоциативті материалды сапалы талдау мәселесі әлі күнге дейін толық шешімін таппағанын және қандай да бір дәйекті принципке негізделген ассоциациялардың бірізді классификациясын құру мүмкін емес екенін атап өткен жөн.

Жалпы ассоциативті эксперимент нәтижесінде көп жағдайда әр ұлттың өзіндік ассоциативті сөздігі жасалынады. Ассоциативті сөздіктер – бұл дескриптивті типтегі сөздіктер: оларда түрткісөздер беріледі, одан кейін реакция сөздерінің желісі таралады, олар қолданылу жиілігі бойынша кему ретімен орналасады [9, 126 б.].

Осы зерттеу еркін ассоциативті эксперимент әдісіне негізделді. Экспериментке қазақ және поляк ұлттарының 17-25 жас аралығындағы әр

ұлттан 88 студент (яғни қазақ ұлтынан – 88, поляк ұлтынан – 88) қатысты. Респонденттерге «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек» деген базалық түрткісөздер ұсынылып, әрқайсысына ойға алғаш келген бір сөзбен (реакциямен) жауап беру сұралды. Қазақ және поляк ұлттарының тандалуы кездейсоқ емес: бір-біріне туыс емес, тарихи-мәдени дамуы да, тілдік тегі де әртүрлі екі ұлттың тілдік санасын салғастыра зерттеу арқылы ортақ және айырмашылығы бар тұстарды айқынырақ көруге болады. Алынған реакциялар жиілігі бойынша топталып, салғастырмалы-талдамалық әдіспен өңделді; сонымен қатар, қазақ танымындағы «әйел» және «еркек» концептілері бойынша 2014 жылғы ассоциативті эксперимент нәтижелерімен диахрондық салыстыру да жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылау

Төменде әрбір түрткісөз бойынша алынған нәтижелер жеке-жеке қарастырылады.

Қазақ ұлтында «Ата» сөзіне берілген реакциялардың ең жиі кездескендері мыналар: *әже, қария, ана, апа, баба, қарт, ақсақал, ақылшы, ақыл, шал, бата, әкемнің әкесі*, т.б. Қазаққа ғана тән реакциялардан: *тақия, шаңырақ, бәйтерек, шыққан тегі* және жиі кездескен реакцияның ішіндегі *ақсақал* деген жауаптар. Бір-біріне ұқсас контекстегі реакция-жауаптарды жинақтасақ, *ақыл, ақылшы, дана, данышпан, тәрбие* сияқты жауаптарды топтастыруға болады. Яғни қазақ ұлтының санасында ата ақыл айтып, тәрбие беретін ақылгөй ақсақал бейнесінде елестейтінін байқауға болады. Бір ерекшелігі, зейнетке шыққан үлкен ер кісінің өзінің қызығушылығы мен хоббиі туралы ешқандай жауап кездеспеді.

Ал енді поляктардың «Ата» түрткісөзіне берілген реакцияларына тоқталайық. Оларда ең көп берілген реакциялар: *отбасы, кәрі, шылым, махаббат, кітаптар*. Сонымен қатар, қазақ респонденттерінің реакцияларында мүлде кездеспейтін *Щелкунчик, жаңғақтар, кофе, шахмат, үстел ойындары, музыка, виолончель* деген реакциялар болды. Бұл арқылы біздер поляк ұлтында қарт ер адамның өмір сүру салты біздің аталарға қарағанда өзгеше екенін көре аламыз. Яғни поляк ұлтында қарт кісілер өздерінің бос уақыттарын қалай өткізетінін және өз сүйікті істеріне уақыт бөле алатынын байқауға болады. «Щелкунчик» деген реакция арқылы поляк ұлтында Гофманның «Щелкунчик» ертегісі оларға етене таныс екенін байқаймыз. Өйткені Польшаның Гданьск қаласы Данциг атауымен бір кезде Германияның құрамында болғаны белгілі, жалпы Польша елі Германиямен шекаралас жатыр, ал «Щелкунчиктің» авторы Гофман неміс ұлтының өкілі екенін білеміз. Сондықтан поляктар «Щелкунчикті» кішкентайынан біледі, және сол ертегідегі жаңғақ шағатын Щелкунчиктің образы оларға қарт ер адамды елестететін болуы керек.

Келесі түрткісөз – «Әже».

Қазақ респонденттерінде болған ең көп қайталанған реакциялар: *апа, кәрі, мейірімді, үлкен әже, ақылды, ата*. Ерекше болып көрінгені – бірең-сараң кездескен тұрақты тіркестер, соның ішінде – *ақ жаулықты әже* тіркесі

бірнеше рет қайталанған. Сонымен қатар өз әжелерінің есімдерін жазу үрдісі де бірнеше жерде кездесті. Ал поляктарда бұндай үрдіс мүлде болмады. Қазақ респонденттерінде тамақпен ассоциация тек бір жерде «нан» деген реакция болды. Тамаққа қатысты реакцияларды бөлек қарастыруымыздың себебі – бұл санаттың поляк респонденттерінің жауаптарында ерекше жиі кездесуінде. Поляктарда бір қызық үрдіс байқалды: «Әже» түрткісөзіне берілген реакцияның шамамен 90%-ы тамақпен байланысты болды.

Мысалы, *тамақ, түскі ас, құймақтар, сорпа, асүй, алмалар, джем, қамыр, стейк, варениктер, тамақ пісіру*, т.б. тамақпен байланысты реакциялар өте көп болды. Сонымен қатар, ең көп кездесетін реакциялардың қатарынан *махаббат* және *отбасы* сөздерін де көруге болады. Демек поляктарда «Әже» образы асүйде әртүрлі дәмді тамақтарын дайындайтын, немересіне махаббатпен қарайтын отбасының бір мүшесі деп топшылауымызға болады.

Поляктарда тағы біздің қазақтарда мүлде кездеспеген, бізге ерекше болып көрінген реакциялар: *шылым, велосипед* және *деменция*.

«Шылым» реакциясының болуы түсінікті, өйткені Польшада әйелдердің 70%-ға жуығы шылым шегеді, сондықтан оларда «әжені» ойлағанда көз алдарына шылым шегіп отырған қартаң әйелдің елестеуі заңдылық.

«Велосипед» реакциясына келер болсақ, жалпы Еуропада Қазақстанға қарағанда әйел адамның велосипедте жүруі қалыпты жағдай, өйткені велосипед оларда күнделікті транспорт құралы.

Келесі ерекше болып көрінген реакция ол – деменция. Еуропа мен Америка сияқты дамыған елдерде деменция мен Альцгеймер аурулары қарт кісілерге тән кәдімгі ауру ретінде көпшілікке бұрыннан таныс. Ал бізде, Қазақстанда, бұл ауруларды ауру деп танығалы көп бола қойған жоқ, бізде қарт кісілерде байқалатын деменция ауруының белгілерін ұзақ жылдар бойы «жасы келді», «алжыды» деп қана қарап келді.

Келесі қарастыратын түрткісөзіміз – «аға».

Қазақтарда «Аға» сөзіне ең көп болған реакциялар: *бауыр, үлкен, көмек, туысқан, туған, жақсы*. Осы жерде «бауыр» концептісінің тек қазақтарға ғана тән екенін атап өткіміз келеді.

Қазақтарға ғана тән реакция ретінде «*Ағасы бардың – жағасы бар*» деген мақал-мәтелмен 13 респондент жауап берді. Сонымен қатар, 6 респондент «Аға» түрткісөзіне өз ағасының есімін жазу арқылы реакция білдірді.

Ал поляктарда «Аға» түрткісөзіне берілген ең көп реакциялар қатары мынандай болды: *отбасы, қорғаныш, дос, әпке, көмек, түскі ас*, т.б.

Поляк ұлттарына тән ерекше жауап ретінде көрінгені ол: *аю* мен *ақымақ*. «Аю» реакциясының болу себебі, аю бейнесінің үлкен әрі күшті ер адам образын елестетуінде болуы мүмкін, аю аңы оларға таныс, өйткені славян ұлттарына жататын елдерде көбінің символ аңы – аю. Екінші гипотеза – Войтек (Войцех) аюымен байланысты. 1942 жылы Поляк әскерінің қолына түскен кішкентай аюға Войтек есімін беріп (полякша «Войцех»), ротада

солдаттармен бірге күнелтіп, солдаттарға оқ-дәрілер тасуға көмек берген деген ақпарат бар, осылайша Войтек «солдат-аю» деген атаққа ие болған. Сондықтан поляктардың санасында «аю» ұғымы көмек беруші ұғымда болуы мүмкін деп топшыладық [11].

Сонымен қатар, поляктарда негативті мағынада қолданылған «ақымақ» сөзі де кездесті, ал қазақтарда мұндай жағымсыз мағынаны білдіретін ассоциациялар болмады. Мұны біз қазақтарға тән үлкенге құрметпен қараудың маңыздылығы санаға тереңнен сіңгендігімен түсіндіреміз.

Келесі түрткісөз – «Ана» концептісі. «Ана» түрткісөзіне қазақ респонденттердің берген ең көп реакциялары: *мейірімді, анам, мама, әйел және бақыт*. Сонымен қатар, қазақтарға ғана тән стереотиптік мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, тұрақты тіркестер бола алатын реакциялар көптеп кездесті. Мысалы, «Жер-ана» деп 9 респондент, «Жұмақтың кілті – ана табанының астында» деп 6 респондент, «Ана – бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетеді» деп 4 респондент, «Түн ұйқысын төрт бөлген» деп 2 респондент, «Ана – Жәннат кілті» деп 2 респондент жауап берген. Респонденттердің осындай жауаптары арқылы біз – қазақ тілінің мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерге бай тіл екенін көре аламыз.

1-диаграмма. «Ана» түрткісөзіне қазақ респонденттерінің берген мақал-мәтелдік / тұрақты тіркестік реакцияларының жиілігі

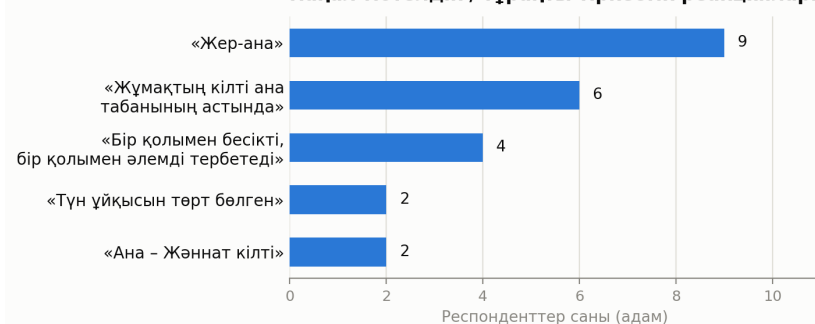

Диаграмма 1 – «Ана» түрткісөзіне қазақ респонденттерінің берген мақал-мәтелдік / тұрақты тіркестік реакцияларының жиілігі

Ал поляк ұлты өкілдерінің ең жиі кездескен жауаптары төмендегідей болды: *махаббат, әке, отбасы, тамақ, қамқорлық*. Сонымен қатар қазақтарда мүлде кездеспеген «Тереза» реакциясы да тіркелді.

«Еркек» мен «әйел» концептілерінің тілдік санасындағы гендерлік ерекшелігі

Енді «еркек» және «әйел» концептілерін талдауға көшейік. Бұл жерде туыстық атаудан гөрі гендерлік айырмашылыққа бірінші кезекте назар аударуымыз керек, өйткені бұл түрткісөздер туыстық ұғымдағы атаулар болуымен қатар гендерлік қырынан талдауға да қолайлы концепт-сөздер болып табылады.

Алдымен гендерлік ерекшелік ұғымына және оның көрініс беру тәсілдеріне қысқаша тоқталайық.

Сөйлеу мәдениетіндегі гендерлік ерекшеліктерді қарастыру қазіргі ғылыми зерттеулерде қалыптасқан, қызықты және болашағы зор бағыт болып табылады.

«Еркек» және «әйел» категориялары мифологиялық идеяларды көрсететін әмбебап категориялар. Бұл категориялар халықтардың барлық космогониялық идеяларының құрамдас бөлігі болып табылады және қарама-қарсы принциптердің жиынтығын біріктіреді.

Сонымен, үнді-еуропалық мифологияда әке – көкте орналасқан жарқыраған аспан, ол арқылы ұрықтанған жер-анаға қарама-қарсы қойылады және әйелдің Құдайы ретінде түсінілген. Осыған ұқсас түсінік көне қытай мифологиясында да бар: мұнда әйелдік – жердің символы болып табылатын иньнің белгісі, ал еркектік – жарық, аспан, күн, өмірді бейнелейтін янь болып есептелген [12, 119 б.].

Мифологиялық ойлау тұрғысынан еркектік принцип – форма, идея, бастама, белсенділік, күш, жауапкершілік, мәдениет, кісілік, парасат, абстрактілі концептуалды ойлау, сана, әділдік туралы аполлондық принцип деп түсіндіріледі. Әйелдік принцип – материяның, бағыныштылықтың, табиғаттың, сезімнің, мейірімділіктің принципі деп сипатталады. Еркек пен әйелдік қасиеттерді мұндай түсіндіру философия үшін де, бұқаралық сана үшін де дәстүрлі құбылыс [12, 119 б.].

Демек, еркек пен әйел ұғымы – қоғамдық сананың маңызды сипаты екені анық. Сонымен қатар, олардың кез келген ұлттың мәдениетінде қызмет етуі әмбебап ұғымдар туралы айтуға мүмкіндік береді. Әмбебап әрі ұлттық ұғымдар ретіндегі *әйел* мен *еркек* ұғымдарының мифологиялық бастауларының ортақ болуы тілдік стереотиптердің пайда болуына алып келеді, олар өз кезегінде ұлттық мәдениетті көрсетеді. Бұл ұғымдар сана үлгілерінің бөлігі бола отырып, тұлғаның концептуалды жүйесіне де кіреді. Тілде көрінетін гендерлік стереотиптер, бір жағынан, мәдениет және қоғаммен анықталса, екінші жағынан, оларды жеке тұлға ретінде өзінің жеке тәжірибесіне сәйкес құрастырады [12, 119 б.]. Сондықтан мифологиялық көзқарастар нақты стереотиптерде де көрініс табады. Белгілі стереотиптердің бірі – екі жыныс өкілдерінің қасиеттері, атрибуттары мен мінез-құлық нормалары және олардың тілдегі көрінісі туралы мәдени-әлеуметтік тұрғыдан шартталған пікірлер мен алғышарттар ретінде түсінілетін гендерлік стереотип.

Гендерлік параметрлерге байланысты стереотиптің сөйлеу мәнерінде орнығуы заңды құбылыс. Мақал-мәтелдер осы стереотиптің жарқын көрінісі болып табылады: олар түрлі эмоционалдық реңктерді көркемдегіш құралдар арқылы білдіреді, сондай-ақ ақыл-кеңес, ескерту, бұйрық, тыйым салу сияқты мағыналарды жеткізетін стереотиптік сөз оралымдарын да қамтиды.

Енді бірінші біздің зерттеуіміздегі қазақ ұлтының тілдік санасындағы «*әйел*» ұғымына үңілейік.

Ең жиі кездескен жауап-реакциялар тізімі мынадай: *ана, адам, қыз, ер, жыныс, нәзік, жар, гүл, отбасы, бақыт, қатын, келіншек, жұбай, тұлға,*

келін, әдемілік, шаш, күйеу, орамал, қырық жанды, жанұя, жылулық, ұрпақты дүниеге әкелуші, жертва, Жәннат, әже, аманат, даналық, төзімділік, ішкі күштің мықтылығы, құқық, т.б.

Поляк ұлты өкілдерінің «әйел» концептісіне берген жауаптарынан ең жиі кездескендері мынадай: *әдемі, еркек, әдемілік, ұзын шаш, бала, күш, тәуелсіздік, феминизм, бизнес, стиль, биік өкше, киімдер, белдемше*, т.б.

Бұдан біз нені байқаймыз?

Қазақтарда әйел адамын ойлағанда көз алдына «отбасы – ошақ қасында» жүрген, басына орамал таққан ана бейнесі елестейді. Сонымен қатар, әйел адамының мықтылығы мен төзімділігі де жиі аталады: қазақ тілінде «Әйел – қырық жанды» деген идиомдық тіркес бар, оның мағынасы – әйел сырттай нәзік көрінгенімен, іштей мықты әрі төзімді дегенге саяды. Сонымен қатар, «құқық», «жертва» деген жауаптар да тіркелді; мұны қазіргі қазақ қоғамында орын алып жатқан отбасылық зорлық-зомбылық мәселесімен байланыстыруға болады.

Осы тұста «әйел» концептісін диахрондық аспектіде қарастыруға болады. Жоғарыда талданған зерттеу 2024 жылы жүргізілген болса, бұған дейінгі еркін ассоциативті эксперимент Қазақстанда 2014 жылы, яғни 10 жыл бұрын өткізілген. Сол зерттеу кезінде алынған реакцияларды қарастырайық.

Ол кезде де ең жиі кездескен реакциялар: *ана, мама, шеше, қыз, әдемі, ақылды*, т.б. Сонымен қатар, стереотиптік идиомдар арқылы жауап беру ол кезде көбірек байқалды. Мысалы, «*Әйел – өмірдің кілті, тірегі*», «*Әйелдің қырық жаны бар*», «*Әйел бір қолымен әлемді, бір қолымен бесікті тербеткен*», «*Әйел – отбасы бақыты*», «*Еркек – үйдің құлпы, әйел – оның кілті*» [10].

Бұл диахрондық салыстыру нәтижесінде белгілі бір өзгерістердің орын алғаны байқалады. Өйткені 10 жыл бұрынғы зерттеуде әйел негізінен тек отбасымен және ақылдылықпен байланысты болса, соңғы зерттеуде отбасы мен ақылдылықтан басқа, әйелдің мықтылығы, жеке өзіне тән қасиеті және әйел құқығына байланысты да жауаптар қосылған [5, 78-79 б.].

Ал поляк ұлты өкілдерінің берген реакциялары арқылы байқағанымыз, оларда әйел адамды негізінен жеке-дара бөліп қарастыру байқалады, әйелдің өзінің жеке қасиетіне байланысты берген жауаптары басымырақ. Мысалы, *әдемілік, сұлулық, ұзын шаш, биік өкше, белдемше* деген жауаптарға қарағанда әйел адамды еркек жынысынан ерекшелейтін өзіне тән қасиеттермен сипаттау байқалады. Сонымен қатар, оларда да әйел адамның күштілігіне, жеке тұлғалығына байланысты жауаптар болды. Мысалы, *күш, тәуелсіздік, бизнес, феминизм*, т.б.

Енді «*еркек*» концептісіне көшейік. Қазақ ұлты өкілдеріне 2024 жылғы зерттеудегі ең көп реакциялар: *әйел, адам, жыныс, әке, ұл, жігіт, күш, ер адам, мықты, азамат, мужик, бала, намыс, батыл, қорғаушы, мінез, тірек, жауапкершілік, батыр*, т.б. Сонымен қатар, негативті мағынада да жауаптар болды. Мысалы, *абыюзер, өзімшіл, өтірікші, ойлау жүйесі дамымаған, ез*, т.б. Идиомдармен берілген жауаптар да кездесті: «*Ерді намыс өлтіреді*,

қоянды қамыс өлтіреді», «Ер жігіт Отан үшін жанын береді», т.б. [5, 153 б.].

Ал 2014 жылғы ассоциативті эксперименттегі ең жиі реакциялар: *отағасы, нағыз, күшті, жігіт, мықты, бала, ер, әке*, т.б. Сонымен қатар, қалыптасқан фразеологизмдер мен мәтелдерді қолдану жиі кездескен: «Еркек – Отан қорғаушы», «Еркек – үйдің тірегі», «Еркектің екі сөйлегені – өлгені», «Еркектің аты еркек», «Сегіз қырлы бір сырлы», «Әйелден бір қадам жоғары», т.б. [10].

Екі түрлі кезеңге жататын зерттеу нәтижелерін салыстырғанда, елеулі өзгеріс байқалмайды: жиі қолданылған реакциялар негізінен екі зерттеуде де бірдей. Дегенмен, соңғы зерттеуде негативті көзқарастардың да кездесетіні, сондай-ақ стереотиптенген идиомдармен жауап беру жиілігінің азайғаны байқалды.

Ал енді поляк ұлты өкілдерінің жауаптарына келейік. Оларда ең жиі кездескен реакциялар: *күш, әйел, күшті, бұлшықет, адам, әке, үлкен*, т.б. Сонымен қатар, *аю, аң* деген жануарларға теңеу мысалдары да байқалды. Сонымен қатар ер адамға ғана тән ерекшеліктермен жауап беру үрдісі де бар. Мысалы, *мұрт, шалбар*, т.б.

Екі ұлттың «еркек» концептісіне берген реакцияларын салыстыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: жиі қолданылатын реакциялар негізінен бір-біріне ұқсас, алайда екі ұлт арасында айқын айырмашылық та бар. Поляк ұлтының тілдік санасында еркек ұғымы, «әйел» концептісіндегі сияқты, көбінесе жеке тұлғаның физикалық ерекшеліктері арқылы (мұрт, бұлшықет, күш, т.б.) сипатталады. Ал қазақ ұлты өкілдерінің жауаптарында, керісінше, стереотиптенген идиомалар мен мақал-мәтелдер басым, бұл – қазақ тілдік санасында еркек бейнесінің жеке қасиеттерден гөрі әлеуметтік рөл (қорғаушы, отбасы тірегі) арқылы қалыптасатынын көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу тілдік сана мен ұлттық сана арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті. Тілдік сана – адамның тіл арқылы әлемді, мәдениетін, ұлттық ерекшеліктерін және дүниетанымын түсіну жүйесі болса, ұлттық сана – белгілі бір ұлттың тарихи, әлеуметтік және рухани құндылықтарын қабылдау мен бағалау жүйесі. Бұл екеуі бір-бірін толықтырып, ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу нәтижесінде қол жеткізілген негізгі тұжырымдарды төмендегіше санамалап көрсетуге болады:

1) қазақ тілдік санасында «ата», «әже», «ана» бейнелері көбінесе ақыл, тәрбие, отбасы және құрмет ұғымдары арқылы қалыптасса, поляк тілдік санасында бұл бейнелер бос уақыт, жеке қызығушылық және дербестік қасиеттері арқылы сипатталады;

2) гендерлік концептілерге қатысты қазақ тілдік санасында «әйел» бейнесі отбасы мен мейірімділіктің символы, ал «еркек» бейнесі қорғау мен

күштің символы ретінде көрінсе, поляк тілдік санасында «әйел» бейнесі тәуелсіздік, сұлулық және жеке тұлғалық арқылы, «еркек» бейнесі негізінен физикалық ерекшеліктер арқылы концептуалданады;

3) қазақ респонденттердің жауаптарында мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер түріндегі стереотиптенген реакциялар басым болса (мысалы, «Ағасы бардың – жағасы бар», «Жер-ана», «Әйел – қырық жанды»), поляк респонденттердің жауаптарында индивидуалды, нақты өмірлік тәжірибеге негізделген реакциялар басымырақ;

4) 2014 және 2024 жылдардағы ассоциативті эксперименттер нәтижелерін диахрондық салыстыру қазақ тілдік санасында «әйел» және «еркек» концептілеріне қатысты кейбір өзгерістердің, атап айтқанда негативті коннотациялы реакциялардың пайда болуы мен стереотиптенген идиомалық жауаптардың азаю үрдісінің орын алғанын көрсетті;

5) поляк респонденттердің «әже» түрткісөзіне берген реакцияларының шамамен 90%-ы тамақ семантикасымен байланысты болуы – ұлттық лингвомәдени ерекшеліктің айқын көрінісі ретінде ерекше атап өтуге тұрарлық нәтиже болды.

Осылайша, зерттеу қазақ және поляк ұлттарының тілдік санасындағы мәдени дәстүрлер мен стереотиптердің тілдік формада қалай көрініс табатынын, сондай-ақ ұлттық идентификацияның қалыптасу тетіктерін ашып көрсетті. Алынған нәтижелер лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, шет тілін оқыту және мәдениетаралық коммуникация салаларында қолданылуы мүмкін.

Зерттеудің болашағы мынадай бағыттарда жалғасын таба алады: біріншіден, түрткісөздер тізімін кеңейтіп, туыстықтың басқа да атауларын (мысалы, «нағашы», «жиен», «құда» т.б.) қамту; екіншіден, салғастырмалы талдауға үшінші бір лингвомәдени қауымдастықты (мысалы, орыс немесе қырғыз ұлтын) тарту арқылы зерттеу ауқымын кеңейту. Бұл бағыттардағы зерттеулер қазақ және басқа ұлттардың тілдік санасындағы өзгерістерді үздіксіз бақылауға және мәдениетаралық қатынастарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Уфимцева Н.В. Языковое сознание – образ мира – языковая картина мира // Вопросы психолингвистики. – 2015. – №2. – Б.115-119.

[2] Тарасов Е.Ф. Языковое сознание // Вопросы психолингвистики. – 2004. – №2. – Б.34-47.: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie>

[3] Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Вопросы психолингвистики. – 2016. – №1 (27). – Б. 296-299. <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie-i-obraz-mira>

[4] Шаяхметова А.А. Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов (социоллингвистический и психолингвистический аспекты): ф.ғ.к. ғылыми атағын алуға бағытталған диссертациялық зерттеуі. – Алматы, 2007. – 130 б.

[5] Фазылжан А.М., Абаева М.Қ., Дмитрюк Н.В., Сарыбай М.Ш.,

Назарова Ә.Ж. және т.б. Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2025. – 544 б.

[6] Медетбекова П.Т., Кордабай Б.К., Алдашева К.С. Ұлттық ассоциативтік сөздікті құрастырудың лингвистикалық қағидалары: сандық және сапалық зерттеу // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2026. – Т.80, №1. <https://doi.org/10.48371/RHILS.2026.1.80.015>

[7] Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А. Русский ассоциативный словарь. – М., 1994. – 224 с.

[8] Кузембаева Г.А., Майгельдиева Ж.М., Майдангалиева Ж.А. Восприятие врачей представителями индийской, русской и казахской лингвокультур: ассоциативный эксперимент // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. - 2022. - Т. 13. - №2. - С. 567-580. doi: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-567-580>

[9] Фазылжанова А.М., Дмитрюк Н.В., Орынбетова Э.А., Абаева М.К., Назарова А.Ж. Современная казахстанская психолингвистика: ассоциативные аспекты // Tiltanym. – 2023. – № 4 (92). – Б.120-132.

[10] Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік – Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: «Медиа-Логос», 2014. – 334 б.

[11] Олексяк В. Одна фотография, одна история: Войтек – медведь-солдат // Culture.pl «История и традиции». – 2015, 22 января. <https://culture.pl/ru>

[12] Бойцов И.А., Данкер З.М., Фокавина Ю.А. «Языковая картина гендерных параметров национальных культур (на примере паремических изречений)» // Инновации в науке. – 2016. – №6(55). – Б.116-123.

REFERENCES

[1] Ufimtseva N.V. Yazykovoe soznanie – obraz mira – yazykovaya kartina mira [Linguistic consciousness – image of the world – linguistic picture of the world] // Voprosy psikholingvistiki. – 2015. – № 2. – Б.115-119. [in Rus.]

[2] [2] Tarasov E.F. Yazykovoe soznanie [Language consciousness] // Voprosy psikholingvistiki. – 2004. – № 2. – Б.34-47. <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie> [in Rus.]

[3] Leont'ev A.A. Yazykovoe soznanie i obraz mira [Language consciousness and the image of the world] // Voprosy psikholingvistiki. – 2016. – № 1 (27). – Б.296-299. <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie-i-obraz-mira> [in Rus.]

[4] Shayakhmetova A.A. Yazykovoe soznanie i osobennost' ego proyavleniya u predstaviteley russkogo i kazakhskogo etnosov (sotsiolingvisticheskiy i psikholingvisticheskiy aspekty) [Linguistic consciousness and features of its manifestation among representatives of the Russian and Kazakh ethnic groups (sociolinguistic and psycholinguistic aspects)]: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2007. – 130 s. [in Rus.]

[5] Fazylzhan A.M., Abaeva M.Q., Dmitryuk N.V., Sarybai M.Sh., Nazarova A.Zh. zhane t.b. Qazaq assotsiat-sozder lugaty [Kazakh associative word dictionary]. – Almaty: «Qazaq kitaby» baspasy, 2025. – 544 b. [in Kaz.]

[6] Medetbekova P.T., Kordabai B.K., Aldasheva K.S. Ulttyq assotsiativtik sozdikti qurastyrudyn lingvistikalıyq qagidalary: sandyq zhane sapalyq zertteu [Linguistic principles of compiling a national associative dictionary: a quantitative and qualitative study] // Abylai khan atyndagy QazHQzhaneATU Habarshysy. Filologiya gylymdary seriyasy. – 2026. – T.80, №1. [in Kaz.]

[7] Karaulov Yu.N., Sorokin Yu.A., Tarasov E.F., Ufimtseva N.V., Cherkasova G.A. Russkiy assotsiativnyy slovar' [Russian associative dictionary]. – M., 1994. – 224 s. [in Rus.]

[8] Kuzembayeva G.A., Maigeldiyeva Z.M., Maydangalieva Z.A. The Perception of Medical Doctors on the Part of Hindu, Russian and Kazakh Linguoculture Bearers: Association Experiment // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. - 2022. - Vol. 13. - N. 2. - P. 567-580. doi: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-567-580>

[9] Fazylzhanova A.M., Dmitryuk N.V., Orynbetova E.A., Abaeva M.K., Nazarova A.Zh. Sovremennaya kazakhstanskaya psikholingvistika: assotsiativnye aspekty [Modern Kazakhstani psycholinguistics: associative aspects] // Tiltanym. – 2023. – № 4 (92). – B.120-132. [in Rus.]

[10] Dmitryuk N.V., Moldaliyeva D.A., Narozhnaya V.D., Moldanova Zh.I., Mezentseva E.S., Sandybayeva N.A., Abramova G.I. Qazaqsa assotsiatsiyalyq sözдіk – Kazakhskiy assotsiativnyy slovar' [Kazakh associative dictionary]. – Almaty-Moskva: «Media-Logos», 2014. – 334 b. [in Kaz.]

[11] Oleksyak V. Odnа fotografiya, odna istoriya: Voytek – medved' – soldat [One photo, one story: Wojtek – the bear soldier] // Culture.pl «Istoriya i traditsii». – 2015, 22 yanvary. <https://culture.pl/ru> [in Rus.]

[12] Boytsov I.A., Danker Z.M., Fokavina Yu.A. Yazykovaya kartina gendernykh parametrov natsional'nykh kul'tur (na primere paremicheskikh izrecheniy) [Linguistic picture of gender parameters of national cultures (using the example of paremic sayings)] // Innovatsii v nauke. – 2016. – №6(55). – B.116-123. [in Rus.]

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ КАЗАХСКОГО И ПОЛЬСКОГО НАРОДОВ НА ОСНОВЕ РЕАКЦИИ НА РОДСТВЕННЫЕ ТЕРМИНЫ

*Назарова А. Ж.¹, Фазылжан А. М.², Асабаева А. М.³

^{*1}Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Қазақстан

²Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан

³Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Қазақстан

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению понятия языкового сознания в его тесной взаимосвязи с национальным сознанием и направлена на выявление особенностей восприятия родственных и гендерных

концептов представителями казахской и польской лингвокультурных общностей. Основной целью исследования является определение того, каким образом мировоззренческие особенности, характерные для различных лингвокультурных сообществ, находят отражение в языковом сознании, на основе метода свободного ассоциативного эксперимента и их сопоставительного анализа. В ходе исследования были использованы теоретический анализ научных работ по теории языкового сознания, метод свободного ассоциативного эксперимента, а также методы интерпретации и сопоставительно-аналитического анализа полученных результатов. В эксперименте приняли участие представители казахской и польской национальностей, в рамках которого были сопоставлены ассоциативные реакции на базовые стимульные слова «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек». Результаты исследования показали, что в казахском языковом сознании родственные наименования преимущественно соотносятся с понятиями семьи, воспитательных ценностей, традиций и преемственности поколений, тогда как в польском языковом сознании доминируют ассоциации, связанные с личностью, автономией, самостоятельной деятельностью и индивидуальными качествами. Анализ гендерных концептов выявил, что в казахском языке образ женщины связан с материнской заботой и ролью хранительницы семьи, а образ мужчины – с силой, защитой и ответственностью, в то время как в польском языковом сознании образ женщины концептуализируется как независимая, красивая и самореализующаяся личность. Полученные результаты на основе конкретных языковых данных подтверждают тесную взаимосвязь языка и культуры, языкового сознания и национальных ценностей, способствуя более глубокому пониманию процессов межкультурной коммуникации. Научная значимость статьи определяется вкладом в развитие проблематики языкового сознания и концептологии в сопоставительном аспекте, тогда как практическая значимость заключается в возможности применения выводов исследования в лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, преподавании иностранных языков и сфере межкультурного общения.

Ключевые слова: психолингвистика, языковое сознание, национальное сознание, термины родства, гендерная лингвистика, казахская нация, польская нация, сопоставительный анализ

FEATURES OF THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF KAZAKH AND POLISH PEOPLES BASED ON REACTIONS TO KINSHIP TERMS

* Nazarova A.Zh.¹, Fazylzhan A.M.², Asabayeva A.M.³

^{*1}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²The institute of Linguistics named after A. Baitursunuly
Almaty, Kazakhstan

³al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the concept of linguistic consciousness in its close relationship with national consciousness and is aimed at identifying the specific features of the perception of kinship and gender concepts by

representatives of the Kazakh and Polish linguocultural communities. The main objective of the study is to determine how worldview characteristics inherent in different linguocultural groups are reflected in linguistic consciousness through the method of free associative experiment and their subsequent comparative analysis. The research employs a theoretical analysis of scholarly works on the theory of linguistic consciousness, the method of free associative experiment, as well as interpretative and comparative-analytical methods for processing the obtained data. Representatives of the Kazakh and Polish nationalities took part in the experiment, during which associative reactions to the basic stimulus words “ata”, “azhe”, “ana”, “ake”, “aga”, “apke”, “ayel”, and “erkek” were compared. The results of the study demonstrate that in Kazakh linguistic consciousness kinship terms are predominantly associated with the concepts of family, educational values, tradition, and generational continuity, whereas in Polish linguistic consciousness associations related to personality, autonomy, independent action, and individual qualities prevail. The analysis of gender concepts reveals that in the Kazakh language the image of a woman is linked to maternal care and her role as the core of the family, while the image of a man is associated with strength, protection, and responsibility. In contrast, in Polish linguistic consciousness the image of a woman is conceptualized as an independent, aesthetically valued, and self-realizing individual. The findings, based on concrete linguistic data, confirm the close interrelation between language and culture, linguistic consciousness and national values, and contribute to a deeper understanding of intercultural communication processes. The scientific significance of the article lies in its contribution to the development of linguistic consciousness and conceptology from a comparative perspective, while its practical significance is determined by the possibility of applying the results in linguocultural studies, cognitive linguistics, foreign language teaching, and intercultural communication.

Keywords: psycholinguistics, linguistic consciousness, national consciousness, kinship terms, gender linguistics, Kazakh nation, Polish nation, comparative analysis

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 09.07.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Назарова Әлия Жиханшақызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4064-9993>, e-mail: aliya.nazarova@list.ru

Фазылжан Анар Мұратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-0562-4846>, e-mail: nar20@bk.ru

Асабаева Айнагүл Мұхитқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6833-0108>, e-mail: ainaasabai@gmail.com

Информация об авторах:

Назарова Алиа Жиханшиевна – магистр гуманитарных наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4064-9993>, e-mail: aliya.nazarova@list.ru

Фазылжан Анар Муратовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-0562-4846>, e-mail: nar20@bk.ru

Асабаева Айнагуль Мухитовна – магистр гуманитарных наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6833-0108>, e-mail: ainaasabai@gmail.com

Information about the authors:

Nazarova Aliya Zhikhanshakyzy – Master of Humanities, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4064-9993>, e-mail: aliya.nazarova@list.ru

Fazylzhan Anar Muratkyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0562-4846>, e-mail: nar20@bk.ru

Asabayeva Ainagul Mukhitkyzy – Master of Humanities, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6833-0108>, e-mail: ainaasabai@gmail.com